

הרב יעקב לויפר

היחס בין דברי רד"ק ובין ההוספות לספר 'שלושה ספרי דקדוק' של רבי יהודה חיוג'

חיבורו המפורסם של ר' יהודה חיוג' [להלן ר"ח] על השורשים העלולים, אשר נתכנה בשם 'שלושה ספרי דקדוק', נתרגם מערבית לעברית על ידי רבי משה הכהן אבן ג'קטילה [להלן רמב"ג]. תרגום זה נדפס ע"י יוחנן ויליאם נוט בלונדון וברלין בשנת תר"ל (1870), ובו אעסוק להלן. גם רבי אברהם אבן עזרא תרגם את ספרי ר"ח לאחר שנדד לאירופה, ותרגומו נדפס ע"י לייב דוקעס בפרנקפורט דמיין בשנת תרמ"ד (1884)¹. במהדורה זו נשמטו כמה ערכים, ופרופ' שרגא אברמסון השלים אותם במאמר שפרסם ב'קבץ על יד'².

רד"ק בשני חלקי חיבורו הגדול 'מכלול'³ מצטט הרבה מדברי ר"ח, וחכמים עסקו בשאלה באיזה תרגום משני התרגומים האלו הוא השתמש⁴, יעויין במאמרו של פרופ' שרגא אברמסון ז"ל "לשימוש רב דוד קמחי בתרגומי ספרי רב יהודה חיוג' ומורה הנבוכים"⁵. אברהם שמואל פוזננסקי בספרו על רבי משה אבן

1 בשער העברי של הספר כתוב שמקום ההדפסה הוא פרנקפורט דמיין ולא מצויינת שנת ההוצאה, ובשערים הלועזיים כתוב שמקום ההדפסה הוא שטוטגרט ומצויינת השנה 1884.

2 גליון סו' (תשמ"ב), עמ' 75 ואילך.

3 'מכלול' כולל שני חלקים, כפי שמבאר רד"ק בהקדמתו, 'חלק הדקדוק' דהיינו התיאוריה, כללי הלשון, ו'חלק הענין' שהוא מילון מקיף ללשון המקרא. אלא שבמשך הזמן נתייחד השם 'מכלול' רק ל'חלק הדקדוק', ואילו 'חלק הענין' נדפס בנפרד ונקרא 'ספר השרשים', חלק זה זכה לתפוצה נרחבת הרבה יותר.

4 לא ברור אם רד"ק - שנולד כבר בפרובנס - ידע ערבית, כך שיכול היה לקרוא זאת בשפת המקור, אך בכל מקרה מוסכם כי הוא קרא את ספרו של ר"י חיוג' בתרגום לעברית. אציין כי לפחות ממקום אחד נראה כי רד"ק לא ידע ערבית, משום שהוא משתמש בפירושו ליהושע א, א במינוח 'ו'ו' כפ"א רפה בלשון ישמעאל' - מינוח אותו שאל מראב"ע, אבל סוג ה'ו' הזה דווקא אינו מתאים כלל למינוח הנ"ל משום שה'ו' הזאת שהיא כפ"א רפה וכו' היא תמיד המשך של משפט כל שהוא, ושם מדובר ב'ו' של התיבה 'ויהי' - המילה הפותחת את ספר יהושע. רד"ק אמנם מצטט את הפירוש הזה בשם 'יש מפרשים', אבל אם ידע ערבית היה אמור לתמוה על פירוש זה, בדומה לראב"ע התמה (בפירושו לשמות טו, ב) על רש"י המפרש את ו'ו' 'ויהי לי לישועה' בדומה לז'ישא אברהם את עיניו' [כך הבין ממנו ראב"ע], ומעיר על כך ראב"ע "ומי שיבין בלשון ישמעאל ידע ההפרש שיש ביניהם". מכאן הוכחה ברורה שרד"ק לא הבין בלשון ישמעאל.

5 קרית ספר כא (תשל"ו) עמ' 680.

ג'יקטילה' הוכיח מכמה מקומות שרד"ק השתמש בתרגום רמב"ג לספרי רי"ח, אם כי הוא חוכך בדעתו שמא היה לפני רד"ק גם המקור הערבי והוא עשה בו שימוש. אברמסון במאמרו הנ"ל הוסיף עליו ראיות רבות, למשל שרד"ק נוקט בשימושי לשון מיוחדים כשהוא מצטט מדברי רי"ח, כגון השימוש במילה 'עיקר' במקום 'שורש' הנהוגה אצל רד"ק בדרך כלל, וזאת בעקבותיו של רמב"ג⁶, והוא אף טען שבמקומות שפוזנסקי סבר כי יש מהם ראייה על שימוש של רד"ק במקורות אחרים זולת תרגום רמב"ג - אין הדברים מוכחים. בעניין זה כשלעצמו אינני בא לקבוע מסמרות, אעיר רק שבשורש **כר"ה** עומד רד"ק על הפסוק 'לְהַכְרוֹת אֶת דָּוִד' (שמ"ב ג, לה) ומביא מספר מקורות המציינים שהכתיב הנכון הוא 'להכרות', ביניהם רי"ח, אולם דברים אלו נמצאים בספרו של רי"ח רק במקור הערבי⁷ ובתרגומו של ראב"ע (עמ' 118), ולא בתרגומו של רמב"ג (עמ' 183).

בתרגום רמב"ג שנדפס במהדורת נוט נמצאות הוספות והגהות מרובות שצוינו ע"י נוט בסוגריים מרובעים. בהקדמתו (עמ' VIII) כותב נוט כי הסתמך בעיקר על כ"י אוסף הנטיגטון 128 הנמצא בספריית הבודליאנה שבאוקספורד. כתב היד זמין עתה לצפייה ולהורדה באתר ספריית הבודליאנה⁸, ושם מופיעות ההוספות כשהן מעורבות ללא הכר בתוך הטקסט. לא ברור לי כיצד הבדיל נוט בין ההוספות ובין העיקר, האם על ידי השוואה למקור הערבי, או ע"י השוואה לכ"י עברי אחר שבו לא היו ההוספות קיימות⁹.

הנה דוגמא משורש **חב"ה** שבכ"י הנטינגטון, ההוספות מודגשות במסגרת מרובעת:

6 ספרו של פוזנסקי לא הגיע לידי, הדברים שאביא ממנו שאובים ממאמרו הנ"ל של אברמסון.
7 ראב"ע לעומת זאת משתמש בתרגומו לחיג' תדיר במילה 'שורש'. ראייה נוספת ראויה לציון מביא אברמסון בעמ' 685 מדברי רד"ק בשרשים (שורש נו"ץ) שרי"ח מביא את 'פועלו לניצוץ' בשורש נוט, אך זה נמצא רק בהוספה שבתרגום רמב"ג שם (מהד' נוט עמ' 49), לא בתרגום ראב"ע (עמ' 82) ולא במקור הערבי (ותד-סיון עמ' 148-149).

8 ותד-סיון עמ' 253.

9 <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/be688976-44f4-45bf-a387-n-14168c9e90a6/surfaces/a8c783a5-0631-4a95-9c1a-3d56cb5bd43c>

10 לפני נוט עמד כ"י נוסף מאוקספורד, (Ms. Opp. Add. Qu. 90), ולדבריו שימש אותו להשלמות. מכתב יד זה אין סריקה זמינה, ומספרו במכון לתצלומי כ"י הוא 16700. כתב יד זה לצערי לא הצלחתי עדיין לראות.

בנוגע לתוספות אלו נתעוררה השאלה האם אלו הן הוספותיו של רמב"ג עצמו שהרחיב ועיבד את ספרו של רי"ח. היו שסברו שכל ההוספות לקוחות מספרי רד"ק וממחברת הערוך של ר"ש פרחון. פוזנסקי טען שלגבי חלק מההוספות ודאי הוא

שרמב"ג כתבן, ולדעתו רד"ק כבר ראה אותן והעתיק מהן, ואפילו רבי יוסף קמחי, אבי הרד"ק, כבר ראה אותן והשתמש בהן¹¹.

בעשר השנים האחרונות עסקתי רבות בשני חלקיו של מכלול, בעקבות עבודתי על ספר השורשים של רד"ק לצורך מהדורה חדשה של ספרי 'השורשים' ומכלול 'שעומדת לצאת לאור בעז"ה על ידי מכון שלמה אומן¹². רד"ק נוהג לצטט רבות מספרי רי"ח, כך שמטבע הדברים עיינתי הרבה ב'שלושה ספרי דקדוק', ושמתי לב לכך שרבות מן ההוספות שבתרגום רמב"ג הנדפסות במהדורת נוט נמצאות אצל רד"ק בספריו מכלול ושורשים, ותמיד תמיד מבלי לציין את שמו של רמב"ג עליהן - חוץ ממקרה אחד, וכדלהלן. מעיון מדוקדק בתוכן ההוספות התחזק אצלי הרושם שאפשר לקבוע די בוודאות שהדעה הראשונה נכונה, וכי העורך של הווריאנט המשתקף בכ"י הנטינגטון, עליו מבוססת מהדורת נוט, הוא זה שהעתיק מרד"ק את ההוספות האלו, ולא רד"ק הוא שהעתיק אותם מספרו של רי"ח. וזאת על ידי שני תבחינים.

התבחין האחד הוא בדיקה בכתבי יד אחרים. נוט מספר שהוא קיבל מנויבאואר העתקה נוספת של כת"י מהספריה הצרפתית, אולם לא הסתמך עליה¹³. בספריה הלאומית של פריס נמצאת סריקה של כת"י שסימונו 1215 HEB¹⁴, ואפשר שלכת"י זה התכוון נוט. מבדיקה חלקית שערכתי עלה כי כ"י זה צמוד ביותר לנוסח המקור הערבי, וכי רוב ככל ההוספות הקיימות במהדורת נוט אינן מופיעות שם. כת"י נוסף מאוסף פירקוביץ נמצא בספריית סנקט פטרסבורג שברוסיה [להלן ספ"ב]¹⁵, וגם הוא אינו מכיל את רוב ככל ההוספות שבמהדורת נוט, אלא שפה ושם הוא מוסיף מעט על כ"י פריס. מכיון שרובן המוחלט של ההוספות שיש להן מקבילות בספרי רד"ק אינן נמצאות בשני כתבי היד האלו, סביר להניח שלא מתחת יד רמב"ג יצאו ההוספות, אלא מדובר בעריכה מאוחרת, אלא אם כן נניח שהמקור לשני כתבי היד אלו הוא עבודה של מעתיק דקדקן שהשווה את נוסח דברי רי"ח למקור הערבי והשמיט על פיו את כל הוספות רמב"ג, השערה רחוקה מאוד שאין צורך להאריך בביטולה.

התבחין השני הוא תוכן הדברים, וכאן יש להאריך יותר. אם ההוספות הללו הן

11 ראה בנספח א במאמרו הנ"ל של אברמסון בשם פריטץ ופוננסקי.

12 וכאן המקום להודות למכון שלמה אומן ולעומד בראשו הרב יואל קטן על המאמצים המרובים וההשקעה שהם משקיעים בההדרת כתבי ראשונים בכלל, ובספרי 'מכלול' ו'שורשים' בפרט. כבר מזמן התבקש שיצירה זו של רד"ק תזכה למהדורה ראויה.

13 ראה בהקדמתו עמ' IX.

14 כ"י זה זמין באתר כתיב ואפשר להגיע אליו ע"י חיפוש המילים פריס 1215 בקטלוג האתר הנ"ל [יש שם גם קישור לספריית המקור, וניתן להורידו ממנה].

15 מספר העיול בספריה הנ"ל הוא Ms. EVR I 92. גם כ"י זה הועלה לאתר כתיב.

משל רמב"ג, ורד"ק הוא זה שמעתיק אותן לתוך ספריו, יש להסתפק אם רד"ק היה מודע לכך שהתרגום מכיל הרבה הוספות שאינן מרי"ח, וזה נוגע לשאלה אם הכיר את המקור בערבית. עובדה היא שדברים שאינם מעיקר חיבורו של רי"ח אין רד"ק מביאם בשמו אלא בשתיקה¹⁶, משמע שהוא ידע להבדיל בין העיקר ובין התוספות. מדוע אם כן הוא מביא את התוספות שלא בשם אומרן? נצטרך לומר שהוא נהג מנהג קבע להביא מדברי רמב"ג מבלי להזכיר את שמו. אמת שתופעה זו נפוצה בזמן הראשונים ובכתבי רד"ק עצמו, אבל בשום מקום לא מצינו שרד"ק נמנע מלציין את שמו של חכם באופן עקבי וגורף עד כדי כך¹⁷. לא זו בלבד, אלא שיש תוספות שרד"ק מביאן בשם אביו או אחיו ר' משה קמחי. זה כבר באמת מוזר, מדוע לשייך את דברי רמב"ג למישהו אחר¹⁸?

אך אין לשאול לאיך גיסא, אם רד"ק הוא המקור מדוע המגיה של תרגום רמב"ן אינו מזכיר אף פעם את שמו. התשובה לכך היא שההערות האלו של המגיה נכתבו במקורן כהגות פרטיות על הטופס שלו, ולא כחיבור שנועד להפצה. הגהות אלו אינן מזכירות לעולם שמות, גם כשהכותב מציין במפורש 'ויש מפרשים' וכדומה. להלן דוגמאות:

• בשורש יג"ה מצדד רי"ח כי 'יִיגָה בְּנֵי אֵישׁ' (איכה ג, לג) הוא משורש יג"ה ומבנין פיעל, והמגיה מוסיף 'ויש מפרשים משפטו יִיגָה, מבנין הפעיל' (נוט עמ' 80). הצורה 'יִיגָה' אינה מובנת, ומסתבר שיש להגיה 'יִיגָה', כי ההערה הזאת נמצאת בנוסח זה במכלול (ליק דף קכג, א) בשם אביו של רד"ק: "ואדוני אבי ז"ל כתב כי הוא מבנין הפעיל, משפטו יִיגָה"¹⁹. אם נאמר שרד"ק הוא המעתיק, נצטרך לומר שהוא זיכה לאביו את מה שמצא אצל רמב"ג, וזה כבר ממש מוזר. הבאת חידושי אחרים מבלי איזכור שם האומר היא דבר

16 למעט מקום או שנים שלדעת פוננסקי טעה רד"ק ושייך לרי"ח את דברי רמב"ג בתוספות, על כך להלן.

17 ניתן אולי לטעון שרד"ק לא היה בטוח באשר לזהות המוסיף, אף שלבטח ידע שהמתרגם הוא אבן ג'קטילה.

18 אברמסון כותב בסוף מאמרו (סוף נספח ה): "כבר ידענו שכך דרכם של כל בני משפחת קמחי, שהם אומרים בסיבתם דברים שכבר קדמום בהם אחרים. לא זו אף זו, יש שהם מביאים דברים בשם קרוביהם [ר' יוסף או ר' משה], והדברים לקוחים מבן ג'נאח ואחרים. וזה ידוע". ובכן, לגבי הבאת הדברים בסתם - זו תופעה אופיינית לכל תקופת הראשונים, ואכמ"ל בזה. אבל הבאת הדברים בשמו של מישהו אחר? אני מתקשה להאמין. אברמסון סתם ולא פירט, יתן עדין ויצדק בנוגע לבן ג'נאח. ואם הסתמך על התוספות של רמב"ג המובאות אצל רד"ק בשם רי"ח ורמ"ק - הרי על זה אנו דנים כאן.

19 ובגלל הקושי להגות שתי יודי"ן רצופות כשהראשונה שוואית נשמטת הי"ד השניה.

שאפשר למוצאו אצל רד"ק, אבל מדוע שיזכה לאביו את דברי רמב"ג, וכי חסר אביו חידושים משלו? כמובן שההערה הזאת אינה נמצאת בכ"י פריס ובכת"י ספ"ב.

• בשורש **יד**²⁰ נמצאת הגהה בשם 'יש מפרשים' הטוענת כי "וַיִּדְּוּ אֶבְרָם בְּיָ" (איכה ג, נג) הוא צורת הפעיל משורש **יד**²¹, וצורתה השלמה היא 'וַיִּדְּוּ'. רד"ק מביא בכמה מקומות²² סברה זו בשם אביו. אברמסון²³ כותב שברור שרד"ק השתמש כאן בתרגום רמב"ג, ומשמע מדבריו שאף את ההגהה העתיק מרמב"ג, ומשום-מה ייחס אותה לאביו. אבל תמהני עליו מאוד: העובדה שבשני כתבי היד פריס וספ"ב אין הגהה זו נמצאת היא לבדה כבר מרמזת שהתהליך היה הפוך²⁴, וכל שכן כאשר רד"ק נוקט במפורש בשם אביו בשעה שההגהה במהדורת נוט אומרת זאת בשם 'יש מפרשים'. מדוע ניתן לקטום להוציא מידי המפורש?

• בשורש **יר**²⁵ מביא רי"ח את הפסוק "או ירה ירה" (שמות יט, יג). על כך נוסף בסוגריים אצל נוט (עמ' 81): "ויש אומרים: אם כן היה ירה, כי כל נפעל מנחי הפא יהיה פא הפעל ון, רק הוא מבניין התפעל. ומשפטו יתייך". הערה זו מופיעה אצל רד"ק במכלול (ליק דף קכג, א ד"ה העתידים) בשם אביו, כולל דוגמאות. אף כאן לא מסתבר שרד"ק לקח מרמב"ג וזיכה לאביו, וסביר לומר להיפך שהעורך דנן **הוא** זה שהעתיק מרד"ק בשם 'יש אומרים'. וכמובן, הקטע הזה אינו מופיע בכ"י ספ"ב ופריס.

להלן אתייחס שוב לתוספת זו מצד אחר.

• בשורש **מס**²⁶ דן רי"ח בצורה המסיו (יהושע יד, ח) וסובר שהיא צורה חריגה על דרך הארמית, כמו "אֲשֶׁתִּי חֲמָרָא" (דניאל ה, ד). רד"ק מביא את דעתו במכלול (דף קכא, א), ומוסיף: "ורבי אחי רבי משה ז"ל כתב כי המסיו לשון יחיד, והוא על משקל הפקיד, השמיד, והו"ו תמורת הה"א למ"ד הפעל, והיו"ד למשך²⁷". כך כותב רד"ק גם בפירושו ליהושע על אתר, ושם הוא מביא דווקא את דעת רי"ח מבלי להזכירו בשמו. אותו הלשון ממש שכתב רד"ק במכלול מופיע בסוגריים בתרגום רמב"ג שבמהדורת נוט (עמ' 85): "ויש מפרשים המסיו לשון יחיד על משקל הפקיד. והו"ו תמורת הא למ"ד

20 שורשים יד"ד, יד"ה; מכלול דף קכג, ב, בפירושו לנחום ג, י.

21 עמ' 683.

22 באופן כללי נראה ממאמרו של אברמסון כי אף כתב יד לא היה לפניו, והוא הסתמך רק על החומר הנדפס במהדורות של ספרי חיוב' ובמאמרים שהוא מצטט.

23 כלומר, היו"ד היא אם קריאה ואינה שורשית.

הפעל, והיוד למשך". האם גם כאן נקבל שרד"ק העתיק מתרגום רמב"ג ו'זיכה' זאת לאחיו? האם הידר כל כך גם במצוות 'כבד את אחיך הגדול' כדי לתלות בשמו דברים שלא הוא אמר? מסתבר שבדיוק ההיפך: בעל ההוספות הוא זה שהעתיק ממכלול, והוא העתיק לא רק את זה אלא גם עוד שתי דוגמאות נוספות מארמית לצורה פִּעְיוֹ: וְרַמְיוֹ לְגֹאֵ אֶתְנוֹן נֹרָא (דניאל ג, כא), הִיִּתְיוֹ מְאֵנֵי דְהֶבְאָ (שם ה, ג). דוגמאות אלו אינן נמצאות בתרגום רמב"ג (עמ' 121) ובמהדורת ותד-סיון (עמ' 258), וכמובן גם לא בכ"י ספ"ב ובכת"י פריס, אבל רד"ק במכלול שם הביא אותן, ובעל ההוספות בתרגום רמב"ג העתיק אותן ממנו. והאמת היא שאברמסון במאמרו הנ"ל (עמ' 684) מסתפק שאולי באמת רד"ק הוא המקור וההוספה בתרגום היא על פיו, ותמהני שלא שת ליבו לכך שזהו תהליך גורף.

ובאמת, פעם אחת מזכיר רד"ק במפורש את שמו של רמב"ג; במכלול (ליק דף לד, א) הוא מצטט את הערתו של רמב"ג על דברי רי"ח בשורש קב"ב (נוט עמ' 116). רי"ח סבר שהפעל "וְקָבְנוּ לִי" (במדבר כג, יג) הוא משורש **קב"ן**, ורמב"ג נחלק עליו בחריפות וטוען שהשורש הוא **קב"ב**²⁸. והנה הוספה זו של רמב"ג שונה מכל ההוספות המרובות הבאות בסוגריים במהדורת נוט - בעוד שכל ההוספות הן בדרך כלל משפטים קצרים יחסית, הוספה זו [שנוט הדפסה בלי סוגריים] היא נאום שלם הפותח במילים 'אמר משה הכהן המתרגם', ורמב"ג ממשיך ואומר שם כי אף שיש בספרי רי"ח עוד טעויות, והוא ראה לנכון להעיר דווקא כאן "לפי שהם כדי לטעות בהן התלמידים הנבונים". ובכן, יש לנו כאן אמירה מפורשת של רמב"ג עצמו שהוא לא הוסיף הוספות בשאר הספר²⁹, ועומדת מול עינינו גם העובדה שכאן רד"ק **כן** רואה לנכון להזכיר את שמו של רמב"ג על דבריו. האם זה לא מלמד משהו על כך שבשאר המקומות שאינו מזכיר את שם רמב"ג הוא אינו מצטט את דבריו?

ועוד, חלק מההוספות שבמהדורת נוט נראות עבודה מאוד לא מקצועית, שקשה ליחסה למדקדק בעל שיעור קומה כרמב"ג. הן מכילות ידיעות ועניינים שאינם קשורים במישרין לדברי רי"ח, ונראות כעבודה של מישהו שאינו יורד לעומק העניין ומגבב דברים הקשורים זה לזה בקשר רופף בלבד. קשה להאמין שדברים מרושלים כאלו יצאו מתחת ידי רמב"ג. יש עמי כמה וכמה דוגמאות ממין זה, אולם מחמת אריכות הדברים אסתפק בשני מקומות בהם קיימות הקבלות בין דברי רד"ק ובין ההוספות שבתרגום רמב"ג, רובם הובאו אצל אברמסון, ונבדוק אותם לאור התבחינים האלו:

24 גם ראב"ע נחלק על חיוב' בנוגע לזה, הן בפירושו לתורה שם, והן בספריו צחות, מאזנים ושפה ברורה.

25 אף שזו אינה ראייה מוכרחת - יתכן שהוספות בגודל זה לא הוסיף, אבל הערות קצרות הוסיף.

א. דְּלִיּוֹ

להלן לשונו של ר"ח בשורש דלה (נוט עמ' 73) - הקטעים שבסוגריים מרובעים הן ההוספות המיוחדות לרמב"ג, ואינם קיימים כמובן בתרגום ראב"ע²⁶ ובמקור הערבי²⁷:

דלה - דְּלָה (שמות ב, יט), דְּלִיּוֹ. דְּלִיּוֹ²⁸ [שְׁקִים מְפֹסֵחַ (משלי כו, ז) - שלם הלמד²⁹, ואילו בא כחבריו נאמר] דְּלוֹ. [כמו פְּנוּ, עָשׂוּ, קָנוּ]. וְאִישׁ תְּבוּנָה³⁰ דְּלָנָה (משלי כ, ה). וְתַבְּאָנָה וְתַדְלָנָה (שמות ב, טז). הן גוֹיִם כְּמֶר מְדָלִי (ישעיה מ, טו). והפועל הכבד: דְּלָה, אֲרוֹמְמָה ה' פִּי דְּלִיּוֹנִי (תהלים ל, ב). דְּלָה. [והצווי מן הכבד: דְּלִיּוֹ שְׁקִים מְפֹסֵחַ (משלי כו, ז), ובא שלם, והלמד לא נדגשה כדי להקל].

התוספת האחרונה שבסוגריים, המעירה ש'דליו' שייך לבנין הכבד, בנין פיעל, וסותרת במפורש את דעת ר"ח, שהביא את הפסוק הזה בבנין הקל. וזה נראה מוזר מאוד, שכן אם רמב"ג בא לחלוק על ר"ח, היה צריך לציין זאת באיזה אופן, כגון שיכתוב למעלה "ולו נראה שהוא ציווי מן הכבד". זו נראית גהה או הערה ששולבה כאן מבלי שהמוסיף שם לב שהוא סותר את דברי ר"ח, ואם כנים הדברים - זה לא יכול להיות בשום אופן המתרגם-המדקדק הגדול ר' משה אבן ג'יקטילה. ואכן בכ"י פריס וספ"ב אין את התוספת הזו, בעוד ששתי התוספות הקודמות נמצאות גם שם. אמנם כשנעיין בשרשים לרד"ק, שורש דל"ה, נראה כדלהלן:

דְּלִיּוֹ שְׁקִים מְפֹסֵחַ (משלי כו, ז) - גָּבְהוּ. כן כתבו רבי יהודה חיוג עם העוברים בבנין הקל. ואנחנו מצאנוהו פתח הדל"ת³¹, וכן כתבו רבי יעקב בן אלעזר, **ואם כן הוא צווי מן הדגוש ברפיון הלמ"ד ומשפטו להדגש**, ופירושו: הָרִימוּ שוֹקִים מִפֶּסַח, כי מה יועילו לו.

הרי לנו שרד"ק - המביא אף הוא את הפירוש הרואה ב'דליו' ציווי מן הבנין הדגוש - מבין היטב שפירוש זה חלוק על ר"ח, ואולי לדעתו לפני ר"ח עמדה מסורת אחרת שניקדה הד' בקמץ. כאן מובאים הדברים בצורה נכונה. ומכיון שבתרגום רמב"ג

26 תוספות אברמסון בקבץ על יד הנ"ל, עמ' 106.

27 ראה מה' ותד סיון עמ' 223.

28 כך הניקוד בספרינו, אך יתכן שר"י קרא דְּלִיּוֹ בקמץ, ראה את דברי רד"ק שיובאו להלן.

29 ל' הפועל מורגשת במבטא, שלא כרגיל.

30 זהו תיקון של נוט על פישון המקרא, בכל כה"י נאמר 'ואיש תבונות ידלנה', כנראה באשגרת הפסוק "וְאִישׁ תְּבוּנָה יִחְרִישׁ" (משלי יא, יב). שיחבור שני הפסוקים הללו באופן זה מופיע במקורות נוספים במדרשים וכתבי הראשונים.

31 מהערה זו נראה שרד"ק מייחס לחיוג' את הקריאה דְּלִיּוֹ בקמץ הדל"ת.

הדברים מובאים בצורה משובשת, מסתבר שהכותב האלמוני של כ"י הנטינגטון הכיר דעה זו, אם מרד"ק עצמו או מכלי אחר, והוסיף אותם בשולי דברי ר"ח, אלא שלא שת ליבו שהוא סותר את דברי ר"ח עצמו. לפי הנחת פוזננסקי נצטרך לומר שרד"ק בחר לייחס לעצמו את דברי רמב"ג, וזה מוזר כאן במיוחד, כי רד"ק מציג זאת כמסקנה שהוא הסיק בעקבות הניקוד שמצא למילה.

ב. יִירָה

בטבלה דלהלן מובאת הפיסקה הראשונה מדברי ר"ח בשורש יר"ה, אודות הבנין הקל. הניקוד והפיסוק שלי אלא אם כן צויין אחרת.

מהדורת נוט (עמ' 81)	כ"י פריס	ותד-סיון (עמ' 246)	תרגום ראב"ע (עמ' 116)
ירָה - יִירָה בְּיָם (שמות טו, ד), אֲשָׁר יִרְתִּי (בראשית לא, נא), וְהִנְפַע לִי: [או יִירָה יִירָה (שמות יט, יג).] ויש אומרים: אם כן היה יִירָה, כי כל נפעל מנחי הפא יהיה פא הפעל ון, רק הוא מבנין התפעל. ומשפטו יִתִּירָה. לִירוֹת בְּמוֹ אֶפֶל (תהלים יא, ב), הַיּוֹרִים (דה"א י, ג), יִירָה וַיּוֹר (מ"ב יג, יז)	ירָה - יִירָה בְּיָם (שמות טו, ד), אֲשָׁר יִרְתִּי (בראשית לא, נא), יִירָה. או יִירָה יִירָה (שמות יט, יג). לִירוֹת בְּמוֹ אֶפֶל (תהלים יא, ב), הַיּוֹרִים (דה"א י, ג), יִירָה וַיּוֹר (מ"ב יג, יז)	ירָה - יִירָה בְּיָם (שמות טו, ד), אֲשָׁר יִרְתִּי (בראשית לא, נא), אִירָה, יִירָה, לִירוֹת בְּמוֹ אֶפֶל (תהלים יא, ב), הַיּוֹרִים (דה"א י, ג), וַיֹּאמֶר אֱלִישָׁע יִירָה וַיּוֹר (מ"ב יג, יז)	ירָה - יִירָה בְּיָם (שמות טו, ד), אֲשָׁר יִרְתִּי (בראשית לא, נא), יִירָה, לִירוֹת בְּמוֹ אֶפֶל (תהלים יא, ב), הַיּוֹרִים (דה"א י, ג), יִירָה וַיּוֹר (מ"ב יג, יז)

משלוש העמודות הראשונות, כולל תרגומו של רמב"ג שבכ"י פריס רואים שר"ח עוסק בפיסקה זו **אך ורק בבנין קל**. את הפסוק 'או יִירָה יִירָה' מביא ר"ח בשביל יִירָה שהוא מקור של בנין קל. לאורך כל השורש אין ר"ח מתייחס לבנין נפעל, וזה מאוד אופייני לחיבורו שעיקר מטרתו בא לתאר את תכונתן המיוחדת של הגזרות החסרות השונה משל השורשים השלמים. ולא לסקור את כל הנטיית האפשריות בכל שורש, תפקיד שלקחו על עצמם הבאים אחריו ריב"ג ורד"ק בספרי השרשים שלהם.

אולם בכ"י ספ"ב נוספה בתחילת הפיסקה מילה אחת המשנה את התמונה:
 "ירה - ירה בים, אשר יריתי לי³², יִיְרָה. והנפעל - או ירה יירה".

אין ספק, שזה שהוסיף את המילה 'והנפעל' טעה בהבנת כוונתו של רי"ח, וחשב שהדוגמא של 'ירה יירה' באה לציין בנין נפעל [שכן 'יִיְרָה' בתור עתיד קל כבר הובא לפני פסוק זה], בעוד שרי"ח הביא את הפסוק בשביל צורת המקור יִרָה, שהיא אכן מבנין קל.

על הטעות הזאת באה ההערה הארוכה יותר, הנמצאת רק בכ"י הנטינגטון שעליו מבוססת מהדורת נוט. הערה זו באה לחלוק על שיוך 'יִיְרָה' לבנין נפעל, משהו שרי"ח לא כתב מעולם. וכפי שהבאנו לעיל (עמ' 1), אלו דברי רד"ק במכלול בשם אביו. אם נניח שרמב"ג הוא המקור ורד"ק הוא המעתיק, נצטרך לומר ששניהם - מדקדקים מומחים - טעו בזה אחר זה בהבנת כוונתו של רי"ח, מלבד מה שכתבנו לעיל שרד"ק משום מה ייחס לאביו את דברי רמב"ג. אין ספק שהמצב הפוך: תרגומו המקורי של רמב"ג הוא כפי שעולה מכ"י פריס, וההוספות - הן המילה הבודדת בכ"י ספ"ב, וכל שכן זו הארוכה בכ"י הנטינגטון הן עריכות מאוחרות שיסודן באי הבנה. העורך של כ"י הנטינגטון מעתיק מדברי רד"ק מתוך מחשבה להשביח את תרגום רמב"ג, אך לפעמים 'כל יתר כנטול דמי'.

מסקנה

ר' משה אבן ג'קטילה תרגם את חיבורו של רי"ח עם הוספות שונות, אבל בכ"י הנטינגטון 128, כתב היד שעליו מבוססת מהדורת נוט, נעשתה עבודת עריכה ע"י עורך אלמוני שהוסיף תוספות רבות. חלקן ענייניות וחלקן רשלניות. מהשוואת כ"י הנטינגטון לכ"י פריס ולכת"י ספ"ב אפשר לזהות את כל ההוספות האלו, שאינן נמצאות בהם.

כשתוספת מאלו מקבילה לקטע הנמצא בספרי מכלול או שרשים לרד"ק יש לבדוק אם היא נמצאת בכתבי היד האחרים זולת הנטינגטון. אם היא נמצאת שם - יש יסוד סביר להניח שהן משל רמב"ג. אבל כשאינה נמצאת שם סביר להניח שהתהליך הפוך: העורך של כ"י הנטינגטון העתיק מרד"ק. ובמקרים רבים גם תוכן ההערה יוכיח שהוא נובע מחוסר הבנה או שהוא מיותר.